

GONDA GÁBOR

UGYANÚGY, DE MÉGIS MÁSKÉPP

A NÉMET KISEBBSÉGET ÉRINTŐ KÉNYSZERMIGRÁCIÓS FOLYAMATOK NÉHÁNY ASPEKTUSA BONYHÁDON ÉS SOPRONBAN 1944 ÉS 1946 KÖZÖTT

AZ ELŰZETÉS NEMZETKÖZI HÁTTERE ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államaiban élő német kisebbségeknek a második világháborút követő években történő elűzése, illetve kitelepítése szervesen illeszkedett a 20. század első felében lezajlott kényszermigrációs folyamatok sorába. A mintegy 14 millió németet közvetlenül érintő jelenség főleg olyan törekvéseken alapult, mint az etnikailag homogén nemzetállam megteremtése, a vegyes nemzetiségű területek megszüntetése, határmódosítások, illetve etnikai tisztogítás (telepítések, elűzések, deportálások, szélsőséges esetben népirtás) által. Ezek a célok egészültek ki további, hatalmi politikai, gazdasági, szociális és egyéb specifikus aspektusokkal. 1944–45-re mind a győztes nagyhatalmi koalíció tagjai, mind a térség országainak politikai elitjei körében egyetértés alakult ki a németesség kitelepítését–elűzését illetően (Beer 2004: 131–134). Az etnikailag homogén nemzetállamok megteremtésének vágya mellett sokat nyomott a latba a boszszú és a megtorlás, de legalább ilyen fontosak voltak a gazdasági és szociális aspektusok. A kelet-közép- és délkelet-európai térség államai számoltak a német kisebbség kézen lévő vagyon és tulajdon újraelosztásában rejlő potenciállal. Ennek kiaknázhatósága egységfrontba forrasztotta mind a polgári, mind a baloldali pártokat. Az utilitarista szempontok érvényesítése gyakran volt fő motivációs tényező a széles társadalmi konszenzussal végrehajtott, és a náci Németországgal való kollaboráció megbosszulásával, a vélt vagy valós hitlerista magatartás megbüntetésével legitimált elűzetés–kitelepítés végrehajtása során (Naimark 2004: 156–174). Ezt a célt szolgálták a térség államaiban kiadott, a tulajdonjog korlátozására, a birtok- és vagyonekobzásra, vagy az állampolgárságtól való megfosztásra irányuló rendeletek, dekrétumok, amelyek a német kisebbség egészét vagy egy részét érintették.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK KITELEPÍTÉSÉNEK OKAI

A német kisebbség Magyarországról történő kitelepítésében alapvetően három, egymással szoros összefüggésben és kölcsönhatásban lévő tényező játszott meghatározó szerepet:

1. az *etnopolitikai aspektus* (az etnikailag homogén nemzetállam megteremtése, mint politikai cél);
2. a *szocioökonómiai aspektus* (a szegényparaszti–agrárproletár réteg földhöz juttatása és letelepítése részben a magyarországi németek kezén lévő birtok-, ingatlan- és ingóságállomány igénybevételével);
3. a *migrációs politikai aspektus* (a fentiek bel- és külpolitikai vetülete, vagyis egyrészt a földreform végrehajtása során kibontakozó erőteljes országon belüli népmozgás, másrészt a szomszédos országokból elmenekült, elűzött, kitelepített határon túli magyarok elhelyezésének problematikája).

E három – egymással szorosan összefonódó – aspektus érvényesülését, illetve e céloknak a kitelepítéssel történő megvalósítását, a magyarországi németiséget kollektíven a náci Németország ötödik hadoszlopaként, hazaárulóként, háborús bűnösként, az ország romba döntésének fő felelőseként beállító propaganda volt hivatott elpalástolni. Ez az érvrendszer szolgáltatta a hazai németiség ellen fogantatott intézkedések és szankciók sorozatának legitimációs alapját (Spannenberger – Vonyó 2006: 383–388). A nácik által elkövetett borzalmakért kollektíven tették felelőssé a német kisebbség egészét, amelyhez a népcsoporton belül 1939-től legálisan működő, majd 1940 augusztusától külső hatásra fokozatosan nemzetiszocialista mintára átformált szervezet, a *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (VDU) egyoldalúan beállított tevékenysége adta a muníciót.

SOPRON ÉS BONYHÁD NÉMETAJKÚ LAKOSSÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Sopronban az 1921-es népszavazást követően az államhatalom képviselői és a város vezetősége a térség geopolitikai helyzetéből kifolyólag erősen tartott attól – különösen Ausztria 1938-as bekebelezése, az Anschluss után –, hogy Sopron és vidéke a német imperializmus áldozatává válik. Ráadásul egy esetleges annexióhoz a város és környékének etnikai összetétele kellő legitimációs alappal szolgált volna. Emiatt erőteljes politikai nyomás, asszimilációs presszió alá helyezték a Sopronban és térségében élő németiséget. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint (Czibulka – Heinz – Lakatos 2004) Sopron 42.255 fős lakosságának 29,9%-a (12.633 fő) vallotta magát német anyanyelvűnek és 18,21%-a (7.698 személy) német nemzetiségűnek.

Bonyhád meghatározó nemzetiségi csoportja még a 20. század elején is a német-ség, helyi szóhasználattal a „svábság” volt. Bonyhád nem csupán a Völgységi járás-nak volt a közigazgatási, gazdasági és kulturális központja. A nagyközség az ún. „*Schwäbische Türkei*,” a „Sváb Törökországnak” nevezett, a Baranya, Somogy és Tolna megyékre kiterjedő, csaknem teljesen összefüggő dél-dunántúli német tele-pülésterület centrumában helyezkedett el. Bonyhád ennek a viszonylag kompakt etnikai régióknak volt a legfontosabb települése. A két világháború között Bonyhád és környéke vált a hazai német-ség etnikai alapon definiált politikai mozgalmá-nak legjelentősebb központjává. Az 1941. évi népszámláláskor (Czibulka – Heinz – Lakatos 2004) Bonyhád 8.333 fős lakosságából 4.391 személy (52,7%) vallotta magát német anyanyelvűnek és 2.716 (32,6%) fő német nemzetiségűnek.

A KÉNYSZERMIGRÁCIÓ KEZDETE 1944–45-BEN

A második világháború után mindkét település német lakosságára nagyon hasonló megpróbáltatások vártak, azonban a kényszermigrációs folyamatban lényeges különbségek is kimutathatók. 1944 decembere és 1945 januárja között a megszálló Szovjetunió végrehajtott egy akciót, amelynek következtében németajkú civilek tízezrei kerültek szovjet kényszermunka-táborokba. Tolna megyében a Vörös Hadsereg 1944. december 28-án rendelte el a németes hangzású nevet viselő 18 és 30 év közötti nők, illetve a 17 és 45 év közötti férfiak összeírását. Listák készültek Bonyhádon is, ahonnan 215 fő volt az 1945 januárjában a Szovjetunió lágereibe deportált és ott kényszermunkára kötelezettek száma; ezek közül csupán 55-nek volt köze a VDU-hoz és 1 volt nyilas párti. 136 elhurcoltat „megbízható” jelző-vel minősítettek a magyar összeíró hatóságok, vagyis az ő korábbi lojális politikai magatartásukhoz, „nemzethűségükhöz” nem fért kétség, 23-an pedig a Hűség-mozgalomnak (HM) voltak a tagjai¹. A soproni német-séget nem érintette ez a *malenkij robotnak* is nevezett kényszermigrációs jelenség. Ennek praktikus oka az volt, hogy a várost csupán 1945. március végén érték el a Vörös Hadsereg egységei, a németajkú civilek körében nagy volumenben végrehajtott deportálások viszont akkorra már lényegében véget értek.

1945 tavaszán mind az országos lapokban, mind a helyi sajtóban sorra jelen-tek meg a német-ség ellen uszító, erős csúsztatásokat tartalmazó, a kollektív bűnösség és felelősségre vonás talaján álló, nacionalista retorikával meg-írt cikkek. Ezek az írások a hazai német-ség egészét érintő restriktív intézkedése-

¹ A Hűségmozgalom a VDU-val szembenálló, asszimilációs programot hirdető helyi elit által 1942-ben létrehozott mozgalom volt. A deportáltakra vonatkozó adatokat lásd Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL) XXI.1. Tolna Megye Főispánjának iratai. Általános iratok. 71. doboz, 189/1945. Kimutatás a munkaszolgálatra elvitt bony-hádi lakosokról.

ket voltak hivatottak előkészíteni, azok legitimációs alapját biztosítani. Ilyen volt például az 1945. május 20-án az egyik soproni helyi lapban közölt cikk, „*Új Honfoglalás*” címmel: „*Sopronban az új honfoglalás mást is jelent, mint földhöz jutást. Jelenti az utóbbi idők legnagyobb gondolatát: az áttelepítést. Elég volt a soproni hazaáruló németiség aknamunkájából! Elég volt abból a gyalázatos mesterkedésből, amely azt igyekezett bebizonyítani, hogy Sopron német város. Elég volt a Volksbund szolgálatában álló »poncichterség«, soproni szerepléséből. Magyarokat akarunk látni Sopron német utcáin, az ő kezükbe akarjuk adni a soproni németiség földjét, szőlőit, gyümölcsöseit és velük akarjuk a nyugati határváros magyarságát teljessé tenni*”². Ugyanezen a napon közölte a Tolna megyei sajtó a Nemzeti Parasztpárt (NPP) dunántúli kerületi megbízottjának, a párt Tolna megyei szervezetének zászlóbontása alkalmából elmondott beszédét: „*Magyarország a magyaroké! Magyarországon a »választott nép« a magyarság. [...] Magyarországon csak magyarul lehet élni! Aki nem akar, vagy nem tud magyarul élni, az pusztuljon innen – egy batyuval*”³.

Bonyhádön és környékén ekkor már javában zajlott egy telepítési akció. 1945. április 25-től Bodor György Bonyhádról irányította az 1941 tavaszán a Bácskába telepített, majd 1944 őszén onnan menekülni kényszerülő bukovinai székelyek letelepítését. A szintén székely származású Bodor, aki önhatalmúlag kormánybiztosnak nevezte ki magát, az önkényes, folyamatos visszaélésekkel és túlkapásokkal kísért, a törvényes alapokat jórészt teljesen nélkülöző „székely honfoglalásnak” is nevezett akciójához bírta az NPP, az Országos Földhivatal, az Országos Földbirtokrendező Tanács, a Belügyminisztérium, a kommunista párti megyei főispán, valamint a szintén erős kommunista befolyás alatt álló karhatalom támogatását (Tóth 1993: 56–64). A házaikból–vagyonukból rapid módon kimozdított német lakosságot internáltatta, többek között a lengyeli Apponyi-kastélyba, amelyről Bodor maga azt írta, hogy „*koncentrációs tábornak neveztük ki*” (idézi Köhgyei – Tóth 1994: 178).⁴ Bodor elképzeléseiben Bonyhád, mint a Völgységi járás területén létesítendő „székely vármegye” központja szerepelt, és csak azért nem lett azzá, mert az időközben megváltozott körülmények az önjelölt kormánybiztost az önkényes telepítő akciójának leállítására kényszerítették.

Bodor illegitim eljárása, valamint a későbbiek során a nem volksbundista németek tömegeit is érintő internálási, vagyonelkobzási és kilakoltatási határozatok, cselekvésre készítették az egykori Hűségmozgalom, valamint ez egyes politikai pártok helyi vezetőit. 1945 áprilisa és decembere között a HM, a Független Kis-

2 *Új Sopron*, 1945. május 20.

3 *Tolna megyei Néplap*, 1945. május 20.

4 A teljesen kifosztott, mintegy 20.000 fő internált németajkút befogadó lengyeli kastélyban valóban koncentrációs táborokra emlékeztető körülmények uralkodtak. A táborban napirenden volt az erőszak, a fizikai és lelki bántalmazás, a fogva tartottak megalázása.

gazdapárt (FKGP), a Polgári Demokrata Párt (PDP), valamint a Szociáldemokrata Párt (SZDP) bonyhádi szervezetei memorandumokat, a törvénytelenésekre és igazságtalanságokra rámutató beadványokat fogalmaztak meg és küldték el azokat a Belügyminisztériumba és egyéb illetékes helyekre. Ezekre érdemleges válasz azonban rendszerint nem érkezett.⁵

AZ ELŰZETÉS VÉGREHAJTÁSA 1946-BAN

Az 1945. december 29-én közzétett 12.330/1945. M. E. sz. rendelet 1. §-a kimondta, hogy *„Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallott magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.”*⁶ Az ún. „áttelepítési” rendelet tehát egyértelműen a kollektív felelősségre vonás és a kollektív bűnösség elvét érvényesítette a magyarországi német kisebbséggel szemben. Azaz annak alapján valamennyi németajkú magyar állampolgár kitelepíthető volt az országból.

A Bonyhádön és Sopronban 1946-ban végrehajtott kitelepítés, illetve elűzetés azonban korántsem a törvényi előírásoknak megfelelően zajlott. Az akciót önkényeskedések és visszaélések sorozta kísérte végig, gyakran éppen az annak végrehajtásáért felelős személyzet részéről. A kitelepítési listákat Bonyhádön már a végrehajtás előtt egy hónappal, 1946. április végére összeállították. A névjegyzékről *„aztán a különböző demokratikus pártok a hozzájuk húzó, velük rokonszenvező embereket igyekeztek a kitelepítés alól mentesíteni. A kitelepítési listáról való törlésben a kommunista párt érte el a legnagyobb eredményt, ennek nagyon érthető oka volt. Ti. ő toborzott bányamunkára embereket, ezek közül, főleg a proletárszármazású svábok közül. Aki bányamunkát vállalt, azoknak a nevét törölték a listáról és ezek el is mentek több évre a mecseki szénbányákba dolgozni.”*⁷ A Földművelésügyi Minisztérium (FM) kiküldött biztosa az FM Telepítési Osztályának írt 1946. június 14-ei jelentésében a következő tapasztalatokról számolt be a kitelepítés végrehajtásának körülményeivel kapcsolatban: *„A kitelepítés maga sem az igazságnak megfelelően történik. A kitelepítést végző bizottság vagy párt sok helyütt igen egyoldalúan működik, minek folytán olyan egyén marad vissza az országban, akinek múltbéli magatartása miatt ki kellett volna települnie, viszont számos egyént telepítettek ki, akik az*

5 A memorandumokat és a beadványokat lásd TMÖL XXIV. 1. Népgondozó Hivatal Délnyugatmagyarországi Kirendeltségének iratai. 1-3. doboz.

6 *Magyar Közlöny*, 1945/211.

7 Bárd Flórián visszaemlékezése. Lásd TMÖL XXXV.1.d. Magyar Szocialista Munkáspárt Tolna Megyei Bizottságának iratai. Gy./B/43.

ellenállási mozgalomban vettek részt, vagy a magyarság melletti közelmúltbeli kiállásuk miatt vissza kellett volna maradniok (sic!), és ez utóbbiak csak azért kerültek kitelepítési listára, mert vagyonosok voltak. A völgyeségi járásban pl. a kitelepítést végző közegek a hatóságoktól bekérték azon sváb gazdáknak a jegyzékét, akiknek a földbirtoka a 20 holdat meghaladta és ebből készítették a kitelepítési pótlistát. Egyes sváb gazdákat lemondatták földjeikről, minek fejében ittmaradásukat (sic!) biztosítják” (idézi Köhegyi – Tóth 1994: 193). A kitelepítési listára való felkerülés kérdésében tehát *de facto* végső soron „az döntött, hogy kitől mekkora vagyont lehetett elkobozni, elvenni.”⁸ 1946. június 1-én és 3-án mintegy 2.000 németajkú személyt űztek el Bonyhádról.

Közvetlenül a kitelepítési rendelet megjelenése után, 1946 januárjában Sopronban egy nagyszabású mentesítési kísérlet bontakozott ki. A széles társadalmi támogatottságot élvező helyi mozgalom mögött felsorakozott a helyi evangélikus és a katolikus egyház vezetősége, majd az FKGK és az SZDP soproni szervezetei is. Ellenfélként a soproni MKP és NPP szervezetei, a helyi államrendőrség és a Nemzeti Bizottság (NB) lépett fel. A mozgalom vezetői több memorandumot intéztek a miniszterelnökhöz, amelyben az 1921-es népszavazáson a Magyarország irányába tanúsított nemzethűségért cserébe, az 1941-ben német anyanyelvet és magyar nemzetiséget vallóknak a kitelepítés alól történő mentesítését kérelmezték.⁹ E törekvések azonban kudarcot vallottak. 1946. április 27-én megkezdődött Sopronban a kitelepítés gyakorlati végrehajtása. Az egész eljárásra jellemző volt a visszaélés, a szabálytalanság, a törvényi előírások lábbal tiprása, az önkényesség és az erőszak. A rendelet előírásait számos esetben nem tartották be, gyakran éppen a törvényesség őrei, a karhatalom képviselői folyamodtak önkényes, jogellenes és brutális eszközökhöz. Különösen a mentesítések, a leltározás és a vagyonbiztosítás terén fordultak elő komoly visszaélések. „Nem volt jogvédelem; a nyers erőszak uralkodott mindenben. [...] A kormányrendelet értelmében az áttelepítési névjegyzékbe felvetteknek jogukban állott, hogy a lista közzétételétől számított öt napon belül fel-folyamodással élhetnek, újabb elbírálást kérve ügyükben. De ezzel mit sem törődtek, már másnap vitték is őket. [...] olyan eset is előfordult, hogy valótlan adatok alapján telepítettek ki egyeseket, ha volt valamiféle vagyonuk, mert ez sem volt ám az utolsó szempont az elbírálásnál. [...] Csak a kommunista párt tagjaival és a gyári szakmunkásokkal tettek kivételt” – írta az események átélője, Hanzmann Károly (2000: 209). Az ő benyomásait erősítik meg a szemtanúk visszaemlékezései is. „Sokan vol-

8 Krähling Dániel evangélikus lelkész visszaemlékezése.

9 A részleteket lásd Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára XXIV.1. Soproni Kitelepítési és Telepítési Bizottság (a továbbiakban: SKTB) iratai 1945–1948. 28. doboz, Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye.

tak a jegyzéken, közülük többen is megvásárolhatták a mentesítést egy hordó borért és maradhattak, de helyükbe másokat vittek el” – mondja a fenti eseményeket átélő Tirnitz József (idézi Krisch 2006: 421). A beszámolók szerint valóságos üzérkedés folyt a mentesítési igazolásokkal, amelyeket „aranyért, vagy jó valutáért s egyéb földi javakért” lehetett megszerezni.¹⁰ A soproni németeket szállító utolsó kitelepítési szerelvény május 16-án, vagy 18-án hagyta el a várost. A Sopronból kitelepített németek pontos számára vonatkozóan – akárcsak Bonyhádon – csupán becslések léteznek. A legújabb kutatások 7-8.000 főre teszik az 1946 április–májusában Sopronból kitelepített németek számát. Jól jellemzi a korabeli propagandagépezet tevékenységét az MKP helyi lapjában megjelent álságos kommentár: „A Magyar Kommunista Párt [...] bátor, meg nem alkuvó harcának köszönhető, hogy Sopron magyar maradt. [...] Sopron mindig magyar volt és a közelmúlt eseményei megszabadították városunkat az idegen német befolyás utolsó csíráitól is. Sopron örökre magyar marad!”¹¹

ÖSSZEGZÉS

Összességében megállapítható, hogy mind Bonyhád, mind Sopron németajkú lakosságára komoly megpróbáltatások vártak a második világháborút követő években. A bonyhádi németiséget érintő kényszermigráció már 1944 decemberében, jóval a fegyverszüneti egyezmény aláírása előtt elkezdődött. A malenkij robotnak is nevezett akció keretében több mint kétszáz főt deportáltak a Szovjetunió kényszermunka-táborába. A soproni németiséget nem érintette a kényszermigráció e fajtája, ahogyan a Völgységi járás területén (Bonyhád környékén) 1945 tavaszán végrehajtott „székely honfoglalással” kapcsolatos telepítések sem. Annál nagyobb érvágást jelentett az 1946 áprilisában és májusában végrehajtott elűzetés, melynek keretében a határváros németiségének nagy részét Németország amerikai megszállási övezetébe telepítették ki. E sorsban osztozott néhány héttel később, 1946 júniusának legelején Bonyhád németajkú lakosságának jelentős része is. A magyarországi németiséget kollektíven büntető, korlátozó intézkedésekkel kapcsolatos kényszermigrációs folyamatok azonban ekkor még korántsem értek véget. Azok 1947–48-ban is tovább zajlottak – ekkor már jobbára a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtásának összefüggésében.

¹⁰ Lásd Soproni Evangélikus Levéltár, Kézirat 32. Ziermann Lajos: A soproni kitelepítés.

¹¹ *Új Sopron*, 1946. május 30.

IRODALOM

- Beer, Mathias (2004): Umsiedlung, Vernichtung und Vertreibung. Nationale Purifizierung in Europa während und am Ende des Zweiten Weltkriegs. In Mathias Beer (szerk.): *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Attempto, 119–144.
- Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (2004): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Internet: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/egyeb/nemet/data/telepules.html> (letöltve 2010. december 6.)
- Hanzmann Károly (2000): *Helyzetrajz és adalékok a soproni ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900—1950. évi történetéhez. I. rész. A korszak krónikája*. Sopron: Soproni Evangélikus Gyűjtemények Levéltára.
- Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes (1994): Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésekről (1945). In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 4*. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 173–195.
- Krisch András (2006): A soproni németek kitelepítése a szemtanúk visszaemlékezései alapján. *Soproni Szemle*, 60 (4): 411–425.
- Naimark, Norman M. (2004): *Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.
- Spannenberger Norbert – Vonyó József (2006): A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzetésében. *Soproni Szemle*, 60 (4): 380–394.
- Tóth Ágnes (1993): *Telepítések Magyarországon 1945—1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.